

Witold Miedziak*

orcid.org/0000-0002-2127-6634

Szesnastowieczny kościół parafialny w Rychwale – z problematyki badań, kontekstu powstania i znaczenia świątyni

The Sixteenth-Century Parish Church in Rychwał: Research Issues, Construction Context, and Significance

Słowa kluczowe: Rychwał, grupa pułtуска, architektura renesansu, Jan Baptysta Wenecjanin, Wielkopolska, apsyda, ścienne malowidła renesansowe

Keywords: Rychwał, Pułtusk group, Renaissance architecture, John Baptist of Venice, Greater Poland, apse, Renaissance wall paintings

Wstęp

Kościół w Rychwale pod Koninem dotąd nie wzbudzał szczególnego zainteresowania historyków sztuki i architektury. Położony jest na wielkopolskiej prowincji, w miasteczku, które ma co prawda metrykę średniowieczną [Maluśkiewicz 1983, s. 265–267; Jurek 2022, s. 19–39], ale nigdy nie zyskało większego znaczenia w regionie. Mimo licznych przekształceń świątynia ta jest z różnych względów godna uwagi – wymaga jednak uważnego oglądu. Celem niniejszego opracowania jest rekonstrukcja pierwotnej formy budowli oraz przedstawienie jej na tle ważnych zjawisk artystycznych w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.

Opis kościoła

Jest to budowla z jedną prostokątną nawą i wydzielonym, nieco węższym, prostokątnym chórem (ryc. 1). Od wschodu prezbiterium zamyka półkolistą apsydą, od północy zaś przylega doń zakrystia na rzucie wydłu-

Introduction

The church in Rychwał near Konin has not attracted much interest from art and architecture historians thus far. It is located in Greater Poland, in a town that, although it has medieval roots [Maluśkiewicz 1983, pp. 265–267; Jurek 2022, pp. 19–39], has never gained any greater significance in the region. Despite its numerous transformations, the church is noteworthy for various reasons—but it requires careful inspection. The aim of this study is to reconstruct the original form of the building and to present it against the background of important artistic phenomena in the sixteenth-century Polish-Lithuanian Commonwealth.

Description of the church

It is a building with one rectangular nave and a separate, slightly narrower, rectangular choir (Fig. 1). From the east, the presbytery is closed by a semicircular apse, while from the north it is adjoined by a sacristy on the

* dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych, Instytut Historii Sztuki i Dziedzictwa Kulturowego

* Ph.D., Nicolaus Copernicus University in Toruń, Faculty of the Fine Arts, Institute of Art. History and Cultural Heritage

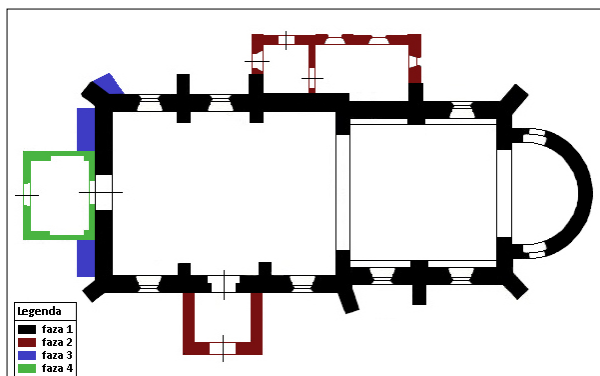
Cytowanie / Citation: Miedziak W. The Sixteenth-Century Parish Church in Rychwał: Research Issues, Construction Context, and Significance. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2025, 82:42–55

Otrzymano / Received: 9.12.2024 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.03.2025

doi: 10.48234/WK82RYCHWAL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Kościół parafialny w Rychwale, rzut poziomy z rozwarstwieniem; oprac. W. Miedziak

Fig. 1. Parish church in Rychwał, horizontal plan with construction phases marked; prepared by W. Miedziak

plan of an elongated rectangle, also covering the eastern part of the nave. Two additional small, rectangular annexes are located by the nave: one from the west, the other from the south. There are no vaults in the church, except for the semicircular conch covering the apse and the barrel vault above the southern porch. The nave and the rectangular part of the choir are spanned by single-stepped buttresses (Fig. 3). Additional diagonal buttresses also appear on the western façade. The interior is illuminated by narrow, semicircular, splayed windows (Fig. 3, 5). The church walls are plastered, and the elevations are diversified only by the western gable, with three levels of arcade niches (Fig. 4). The internal northern and southern walls of the church are articulated by lesenes, which appear both in the nave and in the choir—in the latter, however, they are connected at the top by semicircular arcades (Fig. 5).

Ryc. 2. Kościół parafialny w Rychwale, widok gotyckiego wątku murarskiego apsydy (1) węzła architektonicznego apsydy i prezbiterium (2) oraz kruchty południowej z zaznaczonym wątkiem gotyckim elewacji (3); autorem wszystkich zdjęć w artykule jest W. Miedziak

Fig. 2. Parish church in Rychwał, view of the Gothic masonry of the apse (1), architectural connection of the apse and the presbytery (2) and the southern porch with the Gothic bond of the elevation marked (3); all photos by W. Miedziak

Ryc. 3. Kościół parafialny w Rychwale, widok ogólny od południowego wschodu

Fig. 3. Parish church in Rychwał, general view from the southeast

Ryc. 4. Kościół parafialny w Rychwale, szczyt zachodni

Fig. 4. Parish church in Rychwał, western gable

Ryc. 5. Kościół parafialny w Rychwale, wnętrze ku wschodowi
Fig. 5. Parish church in Rychwał, interior facing east

zonego prostokąta, obejmująca także wschodnią część nawy. Dwa dodatkowe niewielkie prostokątne aneksy znajdują się przy nawie: jeden od zachodu, drugi od południa. W kościele nie ma sklepień, z wyjątkiem półkolistej konchy nakrywającej apsydę oraz kolebki nad kruchtą południową. Nawę i prostokątną część chóru opinają jednouskokowe przypory (ryc. 3). Dodatkowe przypory skośne pojawiają się także przy fasadzie zachodniej. Wnętrze doświetlają wąskie, półkolistie zamknięte, rozglifione okna (ryc. 3, 5). Ściany kościoła są otynkowane, a elewacje urozmaica jedynie zachodni szczyt z trzema kondygnacjami wnek arkadowych (ryc. 4). Wewnętrzne północne i południowe ściany kościoła artykułują lizeny, pojawiające się zarówno w nawie, jak i w chórze – w tym ostatnim spięte jednak górami półkolistymi arkadami (ryc. 5).

Stan badań

Informacje na temat świątyni pojawiły się najpierw w *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego i w komentarzu do niego, pióra ks. Jana Korytkowskiego [*Liber beneficiorum* 1880, s. 276], a następnie w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [1889, s. 78]. Autorzy obu opracowań ograniczyli się do podania domniemanej daty wzniesienia kościoła (1574) oraz wskazania jako fundatorów ówczesnych właścicieli miejscowości – Gabriela Złotkowskiego, kasztelana krzywińskiego, oraz jego syna Stanisława, kasztelana biechowskiego. W literaturze historyczno-

State of research

Information about the church first appeared in Jan Łaski's *Liber beneficiorum* and in the commentary to it by Father Jan Korytkowski [*Liber beneficiorum* 1880, p. 276], then in the *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [1889, p. 78]. The authors of both studies limited themselves to providing the alleged date of construction of the church (1574) and indicating as its founders the then owners of the town: Gabriel Złotkowski, castellan of Krzywiń, and his son Stanisław, castellan of Biechów. In the published historical and artistic literature, the church first appeared on the pages of *Katalog zabytków sztuki w Polsce* [1952, pp. 19–21], and then in the study by Janusz Tomala [2007, p. 379]. The authors of this catalog placed its construction in the fifteenth century, and only the addition of the apse was dated to 1574. Tomala [2007, p. 379] also wrote about the later addition of the apse, placing its construction, without justification, in 1800. This topic was also taken up by the authors of the monument card, dating the apse and sacristy to 1790, and the two porches to 1874 [Kościół paraf. 1987, p. 1v]. The author of this text presented the latest remarks on the church in a monograph devoted to the problem of the Gothic tradition in the architecture of Greater Poland and Central Poland. Based on his own architectural research, he pointed out the erroneous nature of the previous dating of the object, placing it at the same time against the back-

-artystycznej kościół pojawiał się najpierw na kartach *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* [1952, s. 19–21], a następnie w opracowaniu Janusza Tomali [2007, s. 379]. Autorzy *Katalogu zabytków* datowali jego powstanie w XV w., zaś rok 1574 wskazali jedynie jako czas dostawienie apsydy. O wtórnej dobudowie apsydy pisał też Tomala [2007, s. 379], podając, bez uzasadnienia, że powstała w 1800 r. Temat ten podjęli ponadto autorzy karty zabytku, datujący apsydę oraz zakrystię na rok 1790, zaś dwie kruchty na 1874 [Kościół paraf. 1987, k. 1v]. Ostatnie uwagi na temat świątyni zaprezentował autor niniejszego tekstu w monografii poświęconej problemowi gotyckiej tradycji w architekturze Wielkopolski i Polski Środkowej. Na podstawie własnych badań architektonicznych wskazywał na błędny charakter dotychczasowego datowania obiektu, sytuując go w kontekście świątyń tzw. grupy pułtuskiej [Miedziak 2024, s. 82–83].

Metodyka badań autorskich

Omówiony stan badań, także ze względu na ogólny charakter wspomnianych uwag autora, wymaga uzupełnienia i uzasadnienia, przede wszystkim ze względu na istotne miejsce świątyni w Rychwale w panoramie architektonicznej Wielkopolski. Przedstawione dalej wnioski badawcze zostały oparte na analizie dostępnych źródeł archiwalnych oraz na analizie architektury kościoła wraz z elementami jego wyposażenia i pierwotnej dekoracji malarskiej¹. Wyniki tych analiz zostały zestawione ze zjawiskami artystycznymi występującymi na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej.

Datowanie kościoła w świetle źródeł pisanych i wyposażenia

Czytelny w wymienionej literaturze rozdzwięk w datowaniu kościoła opiera się na odmiennych wnioskach autorów wyciągniętych z analizy skromnych źródeł pisanych oraz elementów wyposażenia. W dokumentach nie zapisano, kiedy kościół został wzniesiony. Określenie momentu jego budowy na ok. 1574 r. w XIX-wiecznych tekstach starożytniczych należałoby przedstawić w szerszym kontekście, którego nie rozwinęli ówcześni autorzy. Takie datowanie wynikało zapewne z faktu pochowania w kościele Gabriela Złotkowskiego, kasztelana krzywińskiego, zmarłego w tym właśnie roku. Złotkowskiemu ok. 1597 r. wystawiono w kościele późnorenansowy kamienny pomnik nagrobny, w którego inskrypcji jasno określono fakt pochowania go wraz z małżonką *in hoc tumu* [1]². Ksiądz Jan Korytkowski (a za nim autorzy *Słownika geograficznego* [1889]) doszedł najwyraźniej do słusznego wniosku, że dużych rozmiarów kamienny monument został wykonany z myślą o kościele murowanym, a zatem w momencie stawiania nagrobka świątynia musiała już istnieć. Powiązanie z murowaną budowlą osób wymienionych w inskrypcji nagrobnej jest oczywiście hipotezą, ale, jak sądzę, w świetle źródeł prawdopodobną. Gabriel Zło-

ground of the churches of the so-called Pułtusk group [Miedziak 2024, pp. 82–83].

Methodology

The presented state of research, also due to the general nature of the author's earlier comments, requires supplementation and justification, primarily due to the important place of the church in Rychwał in the architectural panorama of Greater Poland. The research conclusions presented below were based on the analysis of available archival sources and the analysis of the church's architecture together with elements of its equipment and original painted decoration of the church.¹ The results of these analyses were compared with artistic phenomena occurring in the territory of the Republic of Poland at that time.

Dating the church in light of written sources and furnishings

The discrepancy in the dating of the church, which is clear in the aforementioned literature, is based on the authors' different conclusions regarding the analysis of the modest written sources and elements of the furnishings. The documents do not record when the church was built. The determination of the time of its construction as around 1574 in nineteenth-century texts should be presented in a broader context, which was not developed by the authors of that time. Such dating probably resulted from the fact that Gabriel Złotkowski, the castellan of Krzywiń, was buried in the church in that year. Around 1597, a late Renaissance stone tombstone was erected in the church for Złotkowski, the inscription of which clearly stated that he was buried with his wife "in hoc tumu is."² Jan Korytkowski (followed by the authors of the *Geographical Dictionary* [1889]) apparently came to the right conclusion that the large stone monument was intended for a brick church, so the church must have already existed at the time the tombstone was erected. The connection of the people mentioned in the tombstone inscription with this brick church is of course a hypothesis, but, I believe, a probable one in the light of the sources. Gabriel Złotowski and his son Stanisław were the most distinguished and wealthiest representatives of the family in the sixteenth century. Gabriel held the senatorial office of castellan of Krzywiń towards the end of his life; undoubtedly belonging to wealthy nobility, he had to have funds at his disposal for such construction.³ In turn, his son lived to see the similarly prestigious office of castellan of Biechów and held it much longer than his father, for sixteen years [*Urzednicy wielkopolscy* 1987, p. 33]. The dating of the church's construction to around 1574 is also confirmed by the analysis of its architecture—to which I will return later.

As for the aforementioned date proposed by the authors of the *Catalog of Monuments*, who placed the church's construction in the fifteenth century, and only

towski oraz jego syn Stanisław byli najwybitniejszymi i najzamożniejszymi w XVI w. przedstawicielami rodziny. Gabriel piastował u schyłku życia senatorski urząd kasztelana krzywińskiego; należąc niewątpliwie do zamożnej szlachty, musiał rozporządzać środkami na tego typu budowę³. Z kolei jego syn doczekał się podobnie prestiżowego urzędu kasztelana biechowskiego i piastował go znacznie dłużej niż ojciec, bo 16 lat [Urzędnicy wielkopolscy 1987, s. 33]. Datowanie budowy kościoła na ok. 1574 r. znajduje potwierdzenie także w analizie jego architektury – do czego jeszcze wrócę.

Jeśli chodzi o wspomnianą datację zaproponowaną przez autorów *Katalogu zabytków*, umieszczających moment budowy kościoła w XV w., a ok. roku 1574 jedynie dobudowę apsydy, ma ona nikle podstawy źródłowe. Opiera się zapewne na źródłach XV-wiecznych, w których kilkakrotnie (1401, 1476) pojawia się postać plebana [Jurek 2022, s. 20–21; *Słownik geograficzny* 1889, s. 75]. W dokumencie nie ma jednak ani słowa o budowlu, tym bardziej o kościele murowanym. Jeśli zaś chodzi o kwestię datowania dostawienia apsydy i zakrystii przez autorów karty zabytku i Janusza Tomalę na lata remontów z lat 1790 i 1800 oraz krucht na rok 1874, są to wnioski oparte na enigmatycznych zapisach ksiąg parafialnych, w których nie sprecyzowano charakteru prowadzonych wówczas prac – tak szeroki zakres remontu nie znajduje potwierdzenia w analizie architektury kościoła.

Wyniki badań architektonicznych

Wyjaśnienie historii architektonicznej kościoła, a przy tym umieszczenie go na tle panoramy architektury XVI w., stało się możliwe m.in. dzięki dokonaniem przez autora oglądowi murów odsłoniętych wskutek skucia zawilgoconych tynków, co odbyło się przed rokiem 2015⁴. Tynki skuto przede wszystkim w partii przyziemia części wschodniej, a także fragmentarycznie w różnych partiach ścian nawy i dobudówek (ryc. 2–3). Odsłonięte w ten sposób ściany ujawniły węzły architektoniczne, co pozwoliło stwierdzić, że nawa, chór i apsyda kościoła są ze sobą przewiązane, a więc musiały powstać w tym samym czasie (ryc. 1, faza 1). Wymienione części kościoła zostały też wymurowane w wątku gotyckim, łącznie z apsydą. Podobnie przewiązane ze ścianami okazały się przypory – za wyjątkiem szerokich, skośnych przypór zachodnich, dostawionych do kościoła później, podobnie jak zdwojona przypora przy północno-zachodnim narożu nawy. Ze względu na skośny kształt przypór zachodnich i format ich cegieł należałoby datować ich dobudowę najwcześniej na 1. połowę XVII w., podobnie jak zdwojenie przypory północno-zachodniej, która wraz z nimi stabilizowała fasadę (ryc. 1, faza 3). Skucie tynków nie objęło niestety węzłów architektonicznych krucht południowej i zachodniej, niemniej odsłonięte mury ich partii cokołowej różnią się murarką od partii cokołowej nawy, do której je dostawiono. Kruchta południowa, z której tynki skuto także we fragmentach południowej

the addition of the apse around 1574, it has little source evidence. It is probably based on fifteenth-century sources, in which the figure of the parish priest from Rychwał appears several times (1401, 1476; Jurek 2022, pp. 20–21; *Słownik geograficzny* 1889, p. 75). However, the document does not mention any building. As for the dating of the addition of the apse and sacristy by the authors of the monument documentation card and Janusz Tomala to the years of renovations in 1790 and 1800, and of the porches to 1874, these are conclusions based on enigmatic records of parish books, which do not specify the nature of the work carried out at that time—such a wide scope of renovation is not confirmed by the analysis of the church's architecture.

Architectural research results

The explanation of the architectural history of the church, and at the same time its placement against the backdrop of the panorama of sixteenth-century architecture, was possible thanks to the author's inspection of the walls, exposed by chipping off damp plasters, which took place before 2015.⁴ The plasters were chipped off primarily in the ground floor part of the eastern part, as well as fragmentarily in various parts of the walls of the nave and annexes (Fig. 2–3). The walls exposed in this way revealed architectural connections, thanks to which it can be stated that the nave, choir and apse of the church are tied together, so they must have been built at the same time (Fig. 1, phase 1). The parts of the church mentioned were also built in a Flemish bond, including the apse. Similarly, the buttresses were found to be built together with the walls—with the exception of the wide, slanting western buttresses, added to the church later, as was the doubled buttress at the north-west corner of the nave. Due to the slanting shape of the western buttresses and the format of their bricks, their addition should be dated to the first half of the seventeenth century at the earliest—similarly to the doubling of the northwest buttress, which together with them stabilized the facade (Fig. 1, phase 3). The removal of the plaster unfortunately did not cover the architectural connections of the southern and western porches, however the exposed walls of their plinth section differ in their masonry from the plinth section of the nave to which they were added. The southern porch, from which the plaster was also removed in parts of the southern elevation, revealed Flemish wall bonds, which proves its construction at the latest at the beginning of the seventeenth century⁵ (Fig. 1, phase 2). The format of the hand-made bricks and the mixed bond of the western porch plinth suggest that it was added before the nineteenth century—but after the diagonal buttresses of the façade, to which the porch is not tied. The gaps between the walls of these buttresses and the northern and southern walls of the porch were filled with short sections of wall, the southern of which rests on a fieldstone penetrating the porch plinth, which proves that it was added secondary to the diagonal buttresses of the façade. As for the sacristy, the fact that its

elewacji, ujawniła gotyckie wiązanie murów, co dowodzi jej powstania najpóźniej u progu XVII w.⁵ (ryc. 1, faza 2). Format ręcznie wyrabianych cegieł oraz mieszany wątek cokołu kruchty zachodniej sugerują jej dostawienie jeszcze przed XIX w., ale już po wykonaniu skośnych przypór ściany zachodniej, z którymi kruchta nie jest przewiązana. Przerwy między murami owych przypór oraz ścianami północną i południową kruchty uzupełniono krótkimi odcinkami muru, z których południowy opiera się na kamieniu polnym wnikałym w cokół kruchty, co dowodzi jej wtórnego dostawienia względem skośnych przypór fasady. Jeśli chodzi o zakrycie, fakt oparcia jej wschodniego i zachodniego muru na czytelnych w elewacjach przyporach chóru i nawy wskazuje na jej wtórne dostawienie. Można się jednak spodziewać, że kościół nie mógł długo funkcjonować bez murowanej zakrystii. Poza tym grubość jej murów, rozglifienie i proporcje okien, identyczne jak okien w nawie i chórze, sugerują jej powstanie krótko po wzniesieniu kościoła, być może w trakcie tej samej kampanii budowlanej, w której wzniesiono kruchtę południową (ryc. 1, faza 2)⁶.

Datowanie faz budowy

Wobec faktu wzniesienia nawy i chóru kościoła wraz z apsydą w trakcie jednej kampanii budowlanej proponowane przez *Katalog zabytków* datowanie kościoła na wiek XV, opierające się na wątpliwych podstawach źródłowych, jest nie do utrzymania także z punktu widzenia analizy architektonicznej. W XV stuleciu nie powstawały bowiem w Polsce świątynie zamknięte apsydami. Tęgo typu budowle, wymurowane – jak kościół w Rychwale – w wątku gotyckim, pojawiały się bodaj wyłącznie w stuleciach XIII i XVI, zaś XIII-wieczne kościoły ceglane z apsydami są bardzo rzadkie. Żadne też przesłanki nie wskazują na wzniesienie kościoła w Rychwale w tak odległej perspektywie czasowej ani nawet na istnienie w tym miejscu w XIII stuleciu jakiegokolwiek miejscowości [por. Jurek 2022, s. 19–35]. Wobec tego można uznać, że świątynia została wymurowana od podstaw w XVI w. – co dodatkowo potwierdza konstrukcja jej wnętrza i analogie architektoniczne.

Wobec powyższych wniosków historia procesu budowlanego rysuje się następująco. Najpierw, w XVI w., wzniesiono prezbiterium zamknięte apsydą oraz nawę, następnie, zapewne krótko po tym, najpóźniej na początku kolejnego stulecia, dostawiono do niej od południa kruchtę, od północy zaś zakrycie. W dalszej kolejności, w XVII lub XVIII w., ścianę zachodnią wsparto dodatkowymi przyporami, między które na końcu wmurowano kruchtę zachodnią.

Kontekst architektoniczny

Przypomnijmy, że we wnętrzu kościoła przy ścianach wzdłużnych względem jego osi pojawiły się lizeny, które w prezbiterium dodatkowo spięto półkolami, tworząc przysienne arkady. Podobny system kon-

struction and western walls were built on the buttresses of the choir and nave, which are visible in the elevations, indicates that it was added secondary. However, it can be expected that the church could not function for long without a brick sacristy. In addition, the thickness of its walls, the embrasures and the proportions of the windows, identical to those in the nave and choir, suggest that it was built shortly after the church was built, perhaps during the same construction campaign in which the southern porch was built (Fig. 1, phase 2).⁶

Dating the construction phases

Given the fact that the nave and choir of the church together with the apse were built during a single construction campaign, the dating of the church to the fifteenth century, proposed by the *Catalog of Monuments*, unsupported by historical sources, is also untenable from the point of view of architectural analysis. In the fifteenth century no churches terminated with apses were built in Poland. Such buildings, built in Gothic style, like the church in Rychwał, appeared only in the thirteenth and sixteenth centuries, while thirteenth-century brick churches with apses are very rare. There is also no evidence to suggest that the church in Rychwał was built in such a distant time perspective, or even that there was a town in this place in the thirteenth century [Jurek 2022, pp. 19–35]. Therefore, it can be assumed that the whole temple was built in the sixteenth century—which is additionally confirmed by the construction of its interior and architectural analogies.

In view of the above conclusions, the history of the construction process is outlined as follows. First, in the sixteenth century, a presbytery closed by an apse and a nave were built, then, probably shortly after that, at the latest at the beginning of the following century, a porch was added to it on the south, and a sacristy on the north. Next, in the seventeenth or eighteenth century, the western wall was supported by additional buttresses, between which the western porch was built in at the end.

Architectural context

Let us recall that lesenes appeared in the interior of the church at the longitudinal walls in relation to its axis. In the presbytery, they were additionally connected by semicircles, creating wall arcades. A similar construction system can be observed in a group of churches built in Central Poland and Mazovia from the 1550s to the 1570s. I am referring here to the churches in Chruslin, Głogowiec (Fig. 6) and Brok, and probably in Witonia near Łęczycza.⁷

All of these churches, like the church in Rychwał, were bricked using the Flemish bond⁸ and all of them consist of a three-bay rectangular nave and a two-bay choir added from the east, closed with a semicircular apse, with a sacristy from the north.⁹ Finally, all of them, like the church in Rychwał, are supported with stepped buttresses, and their interiors are illuminated by splayed

strukcyjny można zaobserwować w grupie kościołów wznoszonych na terenie Polski Środkowej i Mazowsza od lat 50. do 70. XVI stulecia. Mam tu na myśli świątynie w Chruślinie, Głogowcu (ryc. 6) i Broku oraz zapewne w Witonii pod Łęczycą⁷.

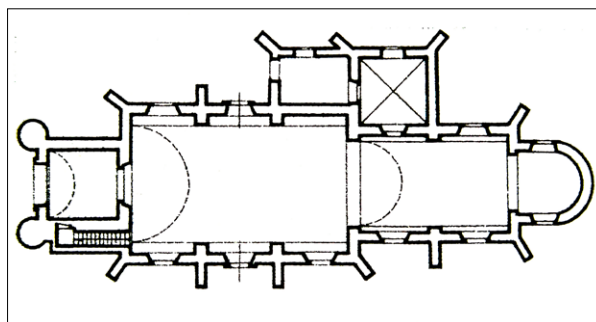
Wszystkie te świątynie, tak jak kościół w Rychwale, murowano w wątku gotyckim⁸ i wszystkie są złożone z trójpłaszczyznowego korpusu na rzucie prostokąta i dostawionego od wschodu dwupłaszczyznowego chóru zamkniętego półkolistą apsydą, z zakrystią od północy⁹. Wszystkie w końcu, jak kościół w Rychwale, opinają uskokowe przypory, ich wnętrza zaś doświetlają rozglifione okna zamknięte półkoliście. We wnętrzach tych świątyń (poza przekształconym kościołem w Witonii) pojawia się wspomniany charakterystyczny system konstrukcyjny, zwany pułtuskim systemem architektonicznym. Opiera się on na wykorzystaniu przysięciennych filarów spiętych półkolistymi arkadami, dźwigającymi rzędy arkadowań, które z kolei wspierają sklepienie. Sklepieniem tym była zwykle koleba dekorowana kasetonami¹⁰.

Świątynia w Rychwale odpowiada opisanym kościołom każdą z wymienionych cech (ryc. 1, 6), poza górnymi partiami systemu konstrukcji ścian oraz sklepieniami nawy i zachodniej części chóru – tę różnicę można wytłumaczyć nieukończeniem budowy bądź jakąś katastrofą budowlaną. Ścisłe podobieństwo omawianego obiektu z wymienioną grupą kościołów, połączone dodatkowo z najlepiej uzasadnioną datacją, każe uznać współzależność tych świątyń.

Kościół w Rychwale a „grupa pułtуска”

Idąc krok dalej, wypada też wskazać szerszy zbiór budowli, do którego wspomniane kościoły w Chruślinie, Głogowcu, Broku i Witonii są zaliczane. Mowa o „grupie pułtuskiej” – zespole świątyń wznoszonych na terenie Polski przez warsztat Jana Baptysty Wenecjanina¹¹. Należące do tej grupy kościoły charakteryzuje właśnie ów specyficzny system konstrukcji, nazwany w literaturze pułtuskim systemem architektonicznym. Co należy podkreślić: nie wszystkie kościoły grupy pułtuskiej są świątyniami apsydowymi, ponieważ ten system architektoniczny wprowadzano także w trakcie przebudowy starszych budowli. Jednakże nowo powstałe kościoły grupy pułtuskiej z reguły powielają wzór kościoła jednonawowego z apsydą, zastosowany także w Rychwale. W tym kontekście, jeśli uznamy, że wprowadzono tu pułtuską konstrukcję architektoniczną, to możemy przyjąć, że omawiany obiekt należy do dzieł powstających w orbicie grupy pułtuskiej.

Pozostaje pytanie, czy ów specyficzny system konstrukcji wnętrza został kiedyś w Rychwale w pełni zrealizowany? Odpowiedź można sformułować, przyglądając się wschodniej ścianie zachodniego szczytu kościoła, widocznej z poddasza nawy. Zachował się na niej fragment połączenia dawnego tynku z malowidłem ściennym obejmującym kiedyś zapewne większą powierzchnię tej ściany (ryc. 7–9). Jest to malowidło nie-

Ryc. 6. Kościół parafialny w Głogowcu, rzut poziomy; oprac. R.M. Kunkel, 2006

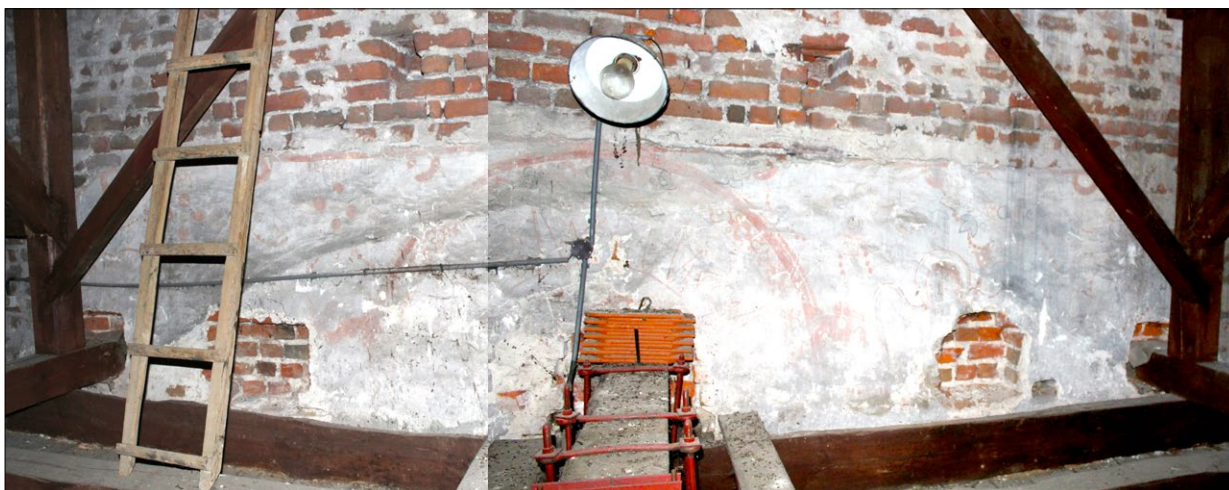
Fig. 6. Parish church in Głogowiec, horizontal plan; prepared by R.M. Kunkel, 2006

windows closed with semicircles. In the interiors of these churches (apart from the transformed church in Witonía), the characteristic construction system, known as the *Pułtusk architectural system*, appears. It is based on the use of wall pillars, connected by semicircular arcades, supporting another rows of arcades, which in turn support the vault. This vault was usually a barrel vault, decorated with coffers.¹⁰ The temple in Rychwał corresponds to the described churches in each of the listed features (Fig. 1, 6), except for the upper parts of the wall construction system and the vaults of the nave and the western part of the choir—this difference can be explained by the unfinished construction or some construction disaster. The close similarity of the discussed object with the mentioned group of churches, additionally combined with the best justified dating, allows us to recognize the interdependence of these churches.

The Church in Rychwał and the “Pułtusk Group”

Going a step further, it is also worth indicating a broader group of buildings to which the aforementioned churches in Chruślin, Głogowiec, Brok and Witonía are included. We are talking about the “Pułtusk Group”—a complex of churches erected in Poland by the workshop of John Baptist the Venetian.¹¹ The churches belonging to this group are characterized by this specific construction system, called in the literature the Pułtusk architectural system. It should be emphasized that not all churches of the Pułtusk Group are apse churches, because this architectural system was also introduced during the reconstruction of older churches. However, the newly built churches of the Pułtusk Group usually repeated the pattern of a single-nave church with an apse, also used in Rychwał. In this context, if we assume that the Pułtusk architectural system was designed here, we can assume that the discussed building belongs to the works created within the Pułtusk Group.

The question remains whether this specific interior construction system was ever fully implemented in Rychwał? The answer can be formulated by examining the eastern wall of the western gable of the church,

Ryc. 7. Kościół parafialny w Rychwale, widok ogólny malowideł na zachodniej ścianie szczytowej

Fig. 7. Parish church in Rychwał, general view of the paintings on the western gable wall

Ryc. 8. Kościół parafialny w Rychwale, północna część malowidła na zachodniej ścianie szczytowej (wizerunek anioła)

Fig. 8. Parish church in Rychwał, northern part of the painting on the western gable wall (image of an angel)

Ryc. 9. Kościół parafialny w Rychwale, detal środkowej części malowidła na zachodniej ścianie szczytowej (gloria promienista)

Fig. 9. Parish church in Rychwał, detail of the central part of the painting on the western gable wall (radiant glory)

odnotowane w *Katalogu zabytków* i w literaturze przedmiotu nieznane, odkryte przez autora w 2015 r. Zanim jednak przejdziemy do dokładniejszego opisu jego wyglądu, pochylmy się nad tym, jakie konsekwencje ma zachowany fragment tynku dla rekonstrukcji architektury kościoła. Otóż w górnej partii kończy się on równą, poziomą linią, pod którą wymalowano dodatkowo poziomy ornament w formie bordiury z pętlami (ryc. 7). Pozioma linia tynku, podkreślona jeszcze ornamentem, oznacza, że w kościele istniał zapewne płaski strop lub otwarta więźba dachowa. To drugie wydaje się najbardziej prawdopodobne, ponieważ oprócz śladu miejsca osadzenia poziomej belki pierwotnej więźby (kleszcze) po bokach tynk pod polichromię prowadzony jest skośnie, jak gdyby ograniczyły go pierwotnie niezachowane belki skośne (miecze).

Wydaje się zatem, że w kościele w Rychwale nie zrealizowano ostatecznie pułtuskiego systemu architektonicznego. Ewentualnie można przyjąć, że został on wprowadzony, ale sklepienia i arkady poniżej uległy katastrofie, zaś malowidło powstało później¹². Warto jednak w tym miejscu powiedzieć, że także

which can be seen from the attic of the nave. A fragment of an old plaster surface with a wall painting has been preserved on it, which probably once covered a larger area of this wall (Fig. 7–9). This is a painting not recorded in the Catalog of Monuments and unknown in the literature on the subject, discovered by the author in 2015. However, before we move on to a more detailed description of its appearance, let us consider the consequences of the preserved fragment of plaster for the reconstruction of the church's architecture. In the upper part, it ends with an even, horizontal line, under which an additional horizontal ornament in the form of a border with loops was painted (Fig. 7). The horizontal line of plaster, further emphasized by the ornament, means that the church probably had a flat ceiling or an open roof truss. The latter seems most likely, because apart from the trace of the place where the horizontal beam of the original truss was placed (bottom chord) on the sides, the plaster under the polychrome is carried out diagonally, as if it were limited by originally unpreserved diagonal beams (brace). It seems, therefore, that the Pułtusk architectural system was not ultimately imple-

w innych kościołach łączonych z grupą pułuską nie zawsze konsekwentnie realizowano pułuski system architektoniczny, czego przykładem jest kościół w Głogowcu. Kolebkowe sklepienie nawy oparto tam bezpośrednio na systemie arkad przyściennych, pomijając kondygnację dźwiganych przez nie arkadek.

Ściana szczytowa – dekoracja wewnętrzna oraz zewnętrzna

Wracając do malowidła na szczycie kościoła w Rychwale: cechy stylistyczne i ikonograficzne każą umieścić je jeszcze w XVI stuleciu¹³. Przedstawiało ono nierozpoznaną postać zlokalizowaną na osi szczytu (ryc. 9), otoczoną glorią promienistą i ujętą po bokach parą aniołów-adorantów (ryc. 8). Postać w glorii została niestety zniszczona przez przebicie w centralnym miejscu szczytu belki więźby dachowej (ryc. 7, 9). Zachowaną część malowidła, wykonaną w skromnej, zasadniczo czerwono-niebieskiej gamie barwnej, dekorują dodatkowo roślinne ornamenty wraz z motywami winnego grona i pęków owoców. Od góry kompozycję zamyka wspomniana taśma z pętlami, przez które przerzucono tkaninę (ryc. 7–9). Datacja dzieła jest utrudniona ze względu na jego stan, czytelne są jednak elementy zarówno tradycji średniowiecznej, widoczne w kompozycji sceny, estetyce linearyzmu i ostrych kontrastów, a zwłaszcza w promienistej glorii, jak i wpływów renesansu, czytelnych w ułożeniu ciała i zwrocie głowy aniołów czy cieniowaniu owoców.

Jeśli chodzi o główną tematykę przedstawienia, mamy tu zapewne do czynienia albo ze sceną Sądu Ostatecznego – wówczas postacią w glorii byłby Chrystus – albo z wizerunkiem Matki Boskiej. Co do tego ostatniego, ciekawą analogią ikonograficzną jest sgraffito na wschodniej ścianie wieży fary w Bieczu przedstawiające na osi Matkę Boską z Dzieciątkiem w glorii oraz towarzyszące jej po bokach anioły. Dzieło to zostało ukończone ok. 1560 r.¹⁴. Bliski jest zwłaszcza wygląd glorii, której promienie, jak w Rychwale, przypominają na przemian groty strzał i wijące się języki ognia. Podobnie wokół glorii występuje roślinny otok – choć w Rychwale przypomina on połączone w wieniec pąki kwiatowe, zaś w Bieczu są to wnikaćce jeden w drugi kwiatowe kielichy. Mówiąc o roślinach, warto wskazać też inną analogię dla kompozycji zwisów roślinno-festonowych w Rychwale: podobne w formie i czerwono-niebieskiej kolorystyce dekoracje towarzyszyły malowidłom na sklepieniach kościoła w Nowym Mieście nad Wartą, wykonanym zapewne w latach 90. XVI w.¹⁵ Jeśli chodzi o odniesienie dla ewentualnej sceny Sądu, analogią tematyczną, kompozycyjną i kolorystyczną jest malowidło Sądu Ostatecznego w kaplicy biskupa Noskowskiego w Pułtusk – głównym kościele grupy pułuskiej¹⁶ (ryc. 10). Dzieła te różni przede wszystkim poziom klasy artystycznej, widoczny nawet przy obecnym stanie zachowana polichromii w Rychwale – oczywiście

mentem w kościele w Rychwale. Alternatywnie, it can be assumed that it was introduced, but the vaults and arcades below were destroyed, and the painting was created later.¹² However, it is worth mentioning here that in other churches associated with the Pułusk group, the Pułusk architectural system was not always consistently implemented, an example of which is the church in Głogowiec. The barrel vault of the nave was based there directly on the system of wall arcades, omitting the story of arcades supported by them.

Gable wall – internal and external decoration

Returning to the painting on the gable of the church in Rychwał: stylistic and iconographic features suggest that it was placed in the sixteenth century.¹³ It depicted an unknown figure, located on the gable axis (Fig. 9), surrounded by a radiant glory and flanked by a pair of angels-adorers (Fig. 8). The figure in glory was unfortunately destroyed by a piercing in the central place of the gable of the roof truss beam (Fig. 7, 9). The preserved part of the painting, made in a modest, basically red and blue color range, is additionally decorated with plant ornaments together with motifs of grapevine and bunches of fruit. From the top, the composition is closed by the aforementioned tape with loops through which the fabric was threaded (Fig. 7–9). Dating the work is difficult due to its condition, but elements of the medieval tradition are legible, visible in the composition of the scene, the aesthetics of linearism and sharp contrasts, and especially in the radiant glory, as well as Renaissance influences, legible in the position of the body and the turn of the angels' heads or the shading of the fruit.

As for the main theme of the representation, we are probably dealing here with either the scene of the Last Judgement—in which case the figure in the glory would be Christ—or with the image of the Virgin Mary. As for the latter, an interesting iconographic analogy is the sgraffito on the eastern wall of the tower of the parish church in Biecz, presenting the Virgin Mary with the Child in glory on the axis and the angels accompanying her on the sides. This work was completed around 1560.¹⁴ The appearance of the glory is particularly close, the rays of which, as in Rychwał, alternately resemble arrowheads and writhing tongues of fire. Similarly, there is a plant border around the glory—although in Rychwał it resembles flower buds connected in a wreath, while in Biecz these are flower calyces penetrating one into the other. Speaking of plants, it is also worth pointing out another analogy for the composition of the plant-festoon overhangs in Rychwał: similar in form and red-blue colors decorations accompanied the paintings on the vaults of the church in Nowe Miasto nad Wartą, probably made in the 1590s.¹⁵ As for the reference for a possible Judgement scene, the thematic, compositional and colour analogy is the painting of the Last Judgement in the chapel of bishop Noskowski in Pułusk—the main church of the Pułusk group (Fig. 10).¹⁶ These works

Ryc. 10. Kolegiata w Pułtusk, scena Sądu Ostatecznego na północnej ścianie kaplicy biskupa Noskowskiego

Fig. 10. Collegiate Church in Pultusk, the scene of the Last Judgement on the northern wall of the chapel of Bishop Noskowski

na korzyść malowidła pułtuskiego¹⁷. W kontekście artystycznej łączności omawianego kościoła z grupą pułtuską warto jeszcze wspomnieć tezę Roberta Kunkla, który twierdził, że większość budowli z tej grupy miała polichromowane wnętrza [Kunkel 1983, s. 34].

Pozostając jeszcze przy szczycie kościoła w Rychwał, należy nadmienić, że forma dekoracji jego elewacji zewnętrznej może służyć w doprecyzowaniu datacji budowli. Analogie do jego dekoracji znajdziemy w szczytach świątyń Polski Środkowej i Kujaw, kościołów parafialnych w Chruślinie i Sobocie pod Łowiczem oraz dawnego kościoła bernardynów w Bydgoszczy (ryc. 11)¹⁸. Konstrukcja tych szczytów zasadza się na wykorzystaniu pomysłów artystycznych wprowadzanych na te ziemie od lat 40. XVI w. W tym czasie pojawiły się pierwsze szczyty murowane według zasad technologii i tektoniki późnośredniowiecznej (a więc wznoszone w wątku gotyckim, w oparciu o szereg lizen tworzących wnęki), jednocześnie jednak „unowocześniane” gzymsami przecinającymi owe lizeny, formujące tym samym spiętrzone pilastry. Tego typu szczyty wieńczono półkolami spinającymi lizeny lub spływami, naśladując rozwiązania włoskie [Miedziak 2024, s. 101–130].

Szczyty kościołów parafialnych w Chruślinie i w Sobocie oraz kościoła pobernardyńskiego w Bydgoszczy stanowią nieco późniejszy wariant tej dekoracji, gdzie lizeny są już łączone arkadami także w poszczególnych kondygnacjach. Zwieńczenia tych

differ primarily in the level of artistic quality, visible even in the current state of preservation of the polychrome in Rychwał—of course to the advantage of the Pułtusk painting.¹⁷ In the context of the artistic connection of the discussed church with the Pułtusk group, it is also worth mentioning the thesis of Robert Kunkel, who claimed that most buildings from this group had polychrome interiors [Kunkel 1983, p. 34].

Remaining on the subject of the gable of the church in Rychwał, it should be noted that the form of decoration of its external elevation can be used to explain the date of construction of the building. Analogies to its decoration can be found in the gables of churches in Central Poland and Kujawy, parish churches in Chruślin and Sobota near Łowicz, and the former Bernardine church in Bydgoszcz (Fig. 11).¹⁸ The construction of these gables is based on the use of artistic ideas introduced to these lands from the 1540s. It was then that the first brick gables appeared, built according to the principles of late medieval technology and tectonics (i.e., built out of brick in the Flemish bond, based on a series of pilaster strips creating niches)—but at the same time they were “modernized” by cornices intersecting these pilaster strips, thus creating pilasters. This type of gables were topped with semicircles connecting pilaster strips or volutes imitating Italian solutions [Miedziak 2024, pp. 101–130].

The gables of the parish churches in Chruślin and Sobota and the post-Bernardine church in Bydgoszcz are a slightly later variant of this decoration, where the

Ryc. 11. Kościół bernardynów w Bydgoszczy, fasada
Fig. 11. Bernardine Church in Bydgoszcz, facade

Ryc. 12. Dawny kościół farny w Bydgoszczy (obecnie katedra), szczyt zachodni
Fig. 12. Former parish church in Bydgoszcz (currently a cathedral), western gable

szczytów, podobnie jak w Rychwale, nie przetrwały, stąd też możemy wnioskować jedynie z zachowanych partii¹⁹. Zwraca tutaj uwagę przede wszystkim wykorzystanie motywu siedmiu zamkniętych półkoliście arkad. Pojawiają się one w dolnych kondygnacjach wszystkich wymienionych szczytów, choć w Chruślinie i Sobocie nie mają kontynuacji w kolejnych poziomach. Najbliższy szczytowi rychwalskiemu pozostaje szczyt kościoła pobernardyńskiego w Bydgoszczy (ryc. 11), murowany zapewne w latach 50. XVI w. (pożar kościoła w 1545, odbudowa do 1559 r. [Miedziak 2024, s. 143]). W obydwu szczytach występuje ta sama liczba kondygnacji i analogiczna liczba arkad w kondygnacjach; arkady te są spinane na grzbietach rzędami półłuczycy, pojawia się też gotycki, dzielący kondygnacje fryz. Szczyt kościoła w Rychwale jest oczywiście uproszczeniem szczytu dawnej świątyni bernardynów – można go traktować jako naśladownictwo, inspirowane też częściowo szczytem innego kościoła bydgoskiego – dawnej fary (obecnie katedry), skąd murator z Rychwału zaczerpnął być może pomysł przesunięcia arkad o połowę szerokości w kolejnych poziomach (ryc. 12).

Zarówno fakt inspiracji wzorcem z kościoła pobernardyńskiego, jak i jego uproszczenie wskazywałyby na wykonanie szczytu w Rychwale nieco później, zapewne w latach 60. lub 70. XVI w., co odpowiadałoby proponowanej dacie świątyni. Wykorzystanie bydgoskiego modelu, inspirowanego innowacjami włoski-

pilaster strips are already connected by arcades also in individual stories. The higher stories of these gables, similarly to Rychwał, did not survive, hence we can only conclude from the preserved parts.¹⁹ What is particularly noteworthy here is the use of the motif of seven semicircular arcades. They appear in the lower stories of all the mentioned gables, although in Chruślin and Sobota they do not continue in the subsequent levels. The closest to the Rychwał gable is the gable of the post-Bernardine church in Bydgoszcz (Fig. 11), probably built in the 1550s—the church burned down in 1545, rebuilt by 1559 [Miedziak 2024, p. 143]. Both gables have the same number of stories and an analogous number of arcades in the stories; these arcades are connected at the ridges by rows of half-arches, and there is also a Gothic frieze dividing the stories. The gable of the church in Rychwał is of course a simplification of the gable of the former Bernardine temple—it can be interpreted as an imitation, also partly inspired by the gable of another church in Bydgoszcz—the former parish church (currently a cathedral), from where the mason from Rychwał may have taken the idea of shifting the arcades by half the width in subsequent levels (Fig. 12).

Both the fact of inspiration from the model of the post-Bernardine church and its simplification would indicate that the gable in Rychwał was made somewhat later, probably in the 1560s or 1570s, which would correspond to the proposed date of the temple. The use of the Bydgoszcz model, inspired by Italian innovations,

mi, uwypukla jednolitość konceptu całej architektury kościoła, czyli filtrowania pomysłów antykizujących przez tradycję późnogotycką.

Kościół w Rychwale na tle zjawisk artystycznych w Polsce

Umieszczenie kościoła w Rychwale w kontekście jednonawowych kościołów apsydowych w Chruślinie, Broku, Głogowcu i Witonii, a tym samym w orbicie oddziaływania tzw. grupy pułtuskiej, pozwala na dostrzeżenie partycypacji Wielkopolski w nowatorskich realizacjach budowniczych włoskich na terenie Polski. Jest to jedyna świątynia w regionie, którą możemy łączyć z działalnością warsztatu Jana Baptysty Wenecjanina. Oddziaływanie tego architekta byłoby zatem nieco szersze, niż dotąd sądzono.

Pokrewieństwo z grupą pułtuską wpisuje też kościół w Rychwale w problem recepcji wczesnej fazy renesansu w architekturze polskiej. Kościoły grupy pułtuskiej, przy swojej prostocie, czytelnej zwłaszcza z perspektywy europejskiej, stanowią zbiór wyjątkowy, bo w miarę jednolity, w realizacji stylistyki wczesnorenesansowej. Oczywiście, jak wspomniałem, są to świątynie, w których tendencje antykizujące są filtrowane przez tradycję późnego średniowiecza. Niemniej w skali kraju pozostają wyjątkowe. W literaturze przedmiotu tego typu połączenie cech gotyku i maniery *all'antica* oceniano zwykle w perspektywie opornego przejmowania renesansu przez rzemieślników polskich lub wpływu lokalnej tradycji na pomysły architektów włoskich [np. Chyczewski 1936, s. 40–47; Miłobędzki 1998, s. 240; Kunkel 1983, s. 45–46]. Tym samym ignorowano fakt, że wczesna faza renesansu na Półwyspie Apenińskim wyglądała podobnie. W architekturze *il primo rinascimento* we Włoszech nągminnie łączono cechy gotyku i antyku, na co niedawno bardzo słusznie zwrócił uwagę Stanisław Mossakowski [2015, s. 17–18; por. też Clarke 2008, s. 173–188]. Faza ta odcisnęła szczególnie piętno zwłaszcza na Wenecji, skąd pochodził Jan Baptysta Wenecjanin.

Na grupę pułtuską oraz związane z nią wspomniane świątynie apsydowe, a przy tym i na kościół w Rychwale, nie musimy zatem spoglądać jak na dzieła zapóźnione, tradycjonalistyczne czy lokalne. Wnętrza świątyń grupy pułtuskiej są wręcz nad wyraz aktualne i oryginalne – sam system konstrukcyjny nie ma, o ile mi wiadomo, prostych odpowiedników na terenie Italii. Na pewno zaś realizuje Witruwiański postulat multiplikacji podpór wraz z kolejnymi kondygnacjami. Z kolei jednolite koleby mają być może, jak wskazywano [Miłobędzki 1998, *passim*], genezę rzymską (np. bazylika Maksencjusza), co świadczyłoby dobrze nie tylko o wyobraźni, ale i o wykształceniu Jana Baptysty Wenecjanina. Progresywnie świątynie te wypadają zwłaszcza na tle architektury polskiej XVI w., do momentu powstania grupy pułtuskiej nie wznoszono tu bowiem kościołów bliższych ideom włoskiego renesansu.

highlights the uniformity of the concept of the entire church architecture—that is, filtering antiquated ideas through the late Gothic tradition.

The church in Rychwał against the background of artistic phenomena in Poland

Placing the church in Rychwał in the context of single-nave apse churches in Chruślin, Brok, Głogowiec and Witonia, and thus in the orbit of the so-called Pułtusk group, allows us to notice the participation of Wielkopolska in the innovative realizations of Italian builders in Poland. This is the only church in the region that we can connect with the activity of the workshop of John Baptist of Venice. The influence of this architect would therefore be somewhat broader than previously thought.

Connection with the Pułtusk group also places the church in Rychwał in the problem of reception of the early phase of the Renaissance in Polish architecture. The churches of the Pułtusk group, with their simplicity, clear especially from a European perspective, constitute an exceptional collection, because they are relatively uniform in their implementation of the early Renaissance style. Of course, as I mentioned, these are churches in which the antique tendencies are filtered through the tradition of the late Middle Ages. Nevertheless, they remain exceptional on a national scale. In the literature on the subject, this type of combination of Gothic features and the *all'antica* manner was usually assessed in the perspective of the reluctant adoption of the Renaissance by Polish craftsmen or the influence of local tradition on the ideas of Italian architects [Chyczewski 1936, pp. 40–47; Miłobędzki 1998, p. 240; Kunkel 1983, pp. 45–46]. Thus, the fact that the early phase of the Renaissance on the Apennine Peninsula looked similar was ignored. In the architecture of the *primo rinascimento* in Italy, Gothic and antique features were commonly combined, as Stanisław Mossakowski recently rightly pointed out [2015, pp. 17–18; Clarke 2008, pp. 173–188]. This phase left a special mark especially on Venice, where John the Baptist of Venice came from.

We do not have to look at the Pułtusk group and the aforementioned apse churches associated with it, and also at the church in Rychwał, as late, traditionalist or local works. The interiors of the churches of the Pułtusk group are extremely up-to-date and original—the construction system itself has, as far as I know, no simple equivalents in Italy. It certainly implements the Vitruvian postulate of multiplying supports with successive stories. In turn, uniform barrels may have, as indicated [Miłobędzki 1998, *passim*], Roman origins (e.g., the Basilica of Maxentius), which would be a good indication not only of the imagination but also of the education of John the Baptist of Venice. Progressively, these churches stand out especially against the background of Polish architecture of the sixteenth century, because until the Pułtusk group was built, no churches were built here that were closer to the ideas of the Italian Renaissance.

- ¹ Nie zachowały się niestety żadne źródła ikonograficzne, które miałyby znaczenie dla analizy formy kościoła.
- ² Datowanie wymieniają autorzy *Katalogu zabytków* [1952, s. 19–20]; opiera się ono na treści inskrypcji nagrobnej, przypisującej fundację nagrobka synowi Gabriela Stanisławowi.
- ³ Przed objęciem kasztelanii krzywińskiej Gabriel Złotkowski występował z tytułem kasztelana nakielskiego (1571–1574), w tym czasie jednak kasztelanem był Nikodem Łekiński, który jako pierwszy dostał nominację, zaś Złotkowski miał ją otrzymać przez pomyłkę kancelarii [*Urzędnicy wielkopolscy* 1987, s. 93, 103–104].
- ⁴ Kościół w Rychwale w ciągu ostatnich dwóch dekad był wielokrotnie remontowany – ostatni remont, obejmujący założenie nowych tynków zewnętrznych oraz odmalowanie elewacji, został ukończony dopiero w grudniu 2024 r. [*Kościół pw. św. Trójcy* 2024].
- ⁵ Na temat najpóźniejszych przykładów wykorzystania na terenie Wielkopolski wątku gotyckiego zob. ostatnio: Miedziak 2024, s. 443, 600.
- ⁶ Detal zakrystii, niewielki szczyt północny, wraz ze sterczynami w narożach, pochodzi zapewne z czasów późniejszych, może z remontów w latach 1790–1800. Istotnym odniesieniem dla zakrystii kościoła w Rychwale jest zakrystia świątyni w Głogowcu (zob. przypis 7), należącej, jak sądzę, do tej samej grupy jednonawowych kościołów apsydowych, budowanej zapewne równoległe do świątyni w Rychwale. Zakrystia ta, tak jak w Rychwale, obejmuje zachodnie przeszło chóru i wschodnie korpusu, podobnie wy-murowano ją w oparciu o wcześniejsze przypory – a mimo to zarówno murarka, jak i detal (zwłaszcza szczyty) wskazują na wzniesienie jej krótko po ukończeniu kościoła.
- ⁷ W apsydzie kościoła w Chruślinie nad wschodnim oknem umieszczono tablicę fundacyjną z datą „1556” [Gryglewski 2012, s. 220]. Świątynię w Głogowcu wzniesiono w latach 1560–1573 [Kunkel 2006, s. 222–224], zaś kościół w Broku między 1544 a 1560 r. [Kunkel 2006, s. 194–195]. Nie ma jasności co do genezy kościoła w Witonii. Gryglewski [2011, s. 35] datował jego wzniesienie ok. 1580 r., zaś autorzy *Katalogu zabytków* ogólnie w 2. połowie XVI w. [1954, s. 103].
- ⁸ Miejscami w ich murach pojawiają się też wątki wendyjski i krzyżykowy.
- ⁹ W kościele w Rychwale nie można mówić o podziale przeszłowym z uwagi na brak sklepień, jednak system konstrukcyjny podpór wewnętrznych i zewnętrznych oraz rozmieszczenie okien sugerują układ identyczny jak w wypadku wspomnianych kościołów.
- ¹⁰ Trzeba tutaj zauważyć, że nie we wszystkich wymienionych świątyniach zrealizowano wszystkie elementy tego systemu.
- ¹¹ Na temat architekta i jego dzieł por. np. Kunkel 1983, s. 25–48.
- ¹² Jeśli chodzi o ewentualność katastrofy budowlanej, warto na marginesie dodać jedną uwagę. Otóż w obu potwierdzalnych źródłowo dziełach autora pułtuskiego systemu architektonicznego Jana Baptysty Wenecjanina (wieżach katedry płockiej i farze płockiej) stwierdzono poważne wady konstrukcyjne. W tym ostatnim kościele sklepienia w związku z tym zawały się w XVIII w. (Kunkel 1984, s. 80).
- ¹³ Malowidła ściennie w Rychwale nie były nigdy badane konserwatorsko, co mogłoby rozstrzygnąć ich pierwotny lub wtórny charakter.
- ¹⁴ Rudkowski 2006, s. 231–234, il. 173.
- ¹⁵ Andrzejczak, Miedziak 2020, s. 166–168.
- ¹⁶ Malowidła zostały odkryte i opisane po raz pierwszy w latach 30. XVI w. przez Jerzego Chyczewskiego [1935, s. 26–34].
- ¹⁷ Jakość malowidła wynikała zapewne z możliwości rzeźmiśników. Jak zauważyli Helena i Stefan Kozakiewiczowie, w malarstwie monumentalnym lat ok. 1545–1575 „zapotrzebowanie na malowidła kościelne w szerokich obszarach kraju pokrywają głównie warsztaty miejscowe” [Kozakiewiczowie 1976, s. 126].
- ¹⁸ Na temat tychże zob. ostatnio Miedziak 2024, s. 93, 143 i n.
- ¹⁹ Jeśli chodzi o szczyt w Rychwale, żadne źródła ikonograficzne nie ukazują niestety jego pierwotnej formy.

Bibliografia / References

Teksty źródłowe / Source texts

Liber beneficiorum Archidioecesis Gnesnensis, t. 1, wyd. ks. Jan Łukowski, ks. Jan Korytkowski, Gniezno 1880.
Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy, oprac. Adam Bieniaszewski, Wrocław–Warszawa 1987.

Opracowania / Secondary sources

Andrzejczak Dariusz, Miedziak Witold, *Dzieje kościoła pw. św. Trójcy oraz dworu w Nowym Mieście nad Wartą*, Nowe Miasto nad Wartą 2020.
 Chyczewski Jerzy, *Kolegjata pułtуска na tle kościelnego budownictwa mazowieckiego XV i XVI wieku*, Warszawa 1936.
 Chyczewski Jerzy, *Malowidła ściennie z poł. XVI wieku odkryte w kaplicy grobowej bpa Andrzeja Noskowskiego w Kolegacie Pułtuskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1935, R. 4, nr 1.
 Clarke Georgia, *Architecture, Languages and Style in Fifteenth-Century Italy*, „Journal of Warburg and Courtauld Institutes” 2008, t. 71.

Gryglewski Piotr, *De sacra antiquitate. Odwołania do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Warszawa 2012.
 Gryglewski Piotr, *Oddziaływanie nowożytniej katedry płockiej na przemiany w polskiej architekturze sakralnej w XVI w. – uwag kilka*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej. Studia*, t. 5: *Sztuka nowożytna i nowoczesna*, red. Piotr Gryglewski, Ewa Kubiak, Krzysztof Stefański, Łódź 2011.
 Jurek Tomasz, *Zagadkowe początki Rychwała*, „Polonia Maior Orientalis” 2022, t. 9.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 2: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z. Łoziński, oprac. Helena Hohen-see-Ciszewska, Warszawa 1954.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 9: *Powiat koniński*, red. Jerzy Z. Łoziński, Barbara Wolff, oprac. Joanna Eckhardtówna, Józefa Orańska, Warszawa 1952.
 Kozakiewiczowie Helena i Stefan, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976.

- Kunkel Robert M., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- Kunkel Robert M., „Architektura katedry płockiej do schyłku XVI wieku”, rozprawa doktorska pod kier. prof. Andrzeja Tomaszewskiego w Instytucie Podstaw Rozwoju Architektury Politechniki Warszawskiej, mps, 1984.
- Kunkel Robert M., *Jan Baptysta Wenecjanin, budowniczy i obywatel płocki*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1983, R. 45, nr 1.
- Maluśkiewicz Piotr, *Województwo konińskie. Szkic monograficzny*, Warszawa 1983.
- Miedziak Witold, *Gotyk nowożytny. Tradycja gotycka w murowanej architekturze kościelnej Wielkopolski i Polski Środkowej w XVI i XVII wieku*, Poznań 2024.
- Miłobędzki Adam, *Pułtusk „system architektoniczny”*, [w:] *Nobile claret opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, red. Lech Kalinowski, Stanisław Mossakowski, Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, Wrocław 1998.
- Mossakowski Stanisław, *Pałac królewski Zygmunta I na Wawelu jako dzieło renesansowe*, Warszawa 2015.
- Rudkowski Tadeusz M., *Polskie sgraffita renesansowe*, Warszawa 2006.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, red. Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, Warszawa 1889.
- Tomala Janusz, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 1: *Architektura sakralna*, Kalisz 2007.

Dokumentacja / Documentation

„Kościół paraf. pw. Św. Trójcy. Karta Ewidencji Zabytków Architektury i Budownictwa”, oprac. W.M. Panek, mps w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, delegatura w Koninie, Poznań 1987.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Kościół pw. św. Trójcy w Rychwale odzyskał swój dawny blask, e-Konin, 31 grudnia 2024, <https://e-konin.pl/2024/12/kosciol-pw-trójcy-swietej-w-rychwale-odzyskal-swoj-dawny-blask/> (dostęp: 17.03.2025).

Streszczenie

Dokonana przez autora analiza murów kościoła w Rychwale, umożliwiona dzięki odkutym zewnętrznym tynkom jego partii wschodniej, połączona z analizą planu oraz konstrukcji wnętrza, stała się punktem wyjścia dla wielu nowych spostrzeżeń. Po pierwsze, badania autorskie umożliwiły doprecyzowanie datowania budowli na lata 60.–70. XVI w. Po drugie, pozwoliły na umieszczenie świątyni w orbicie kościołów apsydowych oraz tzw. grupy pułtuskiej – zespołu świątyń związanych z budowniczym Janem Baptystą Wenecjaninem. Kościół urósł tym samym do rangi jednego z dzieł jego warsztatu na terenie Wielkopolski. Po trzecie, analiza szczytu zachodniego kościoła pozwoliła na usytuowanie go w kręgu artystycznej inspiracji szczytem zachodnim pobernardyńskiego kościoła w Bydgoszczy. W trakcie badań kościoła autor odkrył także pozostałości nieznanych nauce XVI-wiecznych malowideł ściennych, zlokalizowanych na zachodniej ścianie nawy szczytowej.

Abstract

The author's analysis of the walls of the church in Rychwał, made possible by the chiseled external plasters of its eastern part, combined with the analysis of the plan and structure of the interior, became the starting point for a number of new observations. Firstly, the author's research made it possible to specify the dating of the building to the 1560s–1570s. Secondly, it allowed the church to be placed in the orbit of apse churches and the so-called “Pułtusk group”—a complex of churches associated with the builder John the Baptist of Venice. The church thus grew to the rank of the only known work of his workshop in Greater Poland. Thirdly, the analysis of the western gable of the church allowed it to be placed in the circle of artistic inspiration by the western gable of the post-Bernardine church in Bydgoszcz. During the research of the church, the author also discovered the remains of sixteenth-century wall paintings unknown to science, located on the western wall of the nave, in the gable part.